

Combatting Trafficking in Human Organs in light of the Recent Legislative Initiatives

*Ali Khaleghi*¹, Sarvnaz Sadrzadeh²*

1. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: akhaleghi@ut.ac.ir

2. Master in Criminal Law and Criminology, Faculty of Alborz Campus, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: sarvnaz.sadrzadeh@gmail.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2021.283189.1630

Received:
26 April 2021

Accepted:
5 May 2021

Published:
11 December 2021

A B S T R A C T

Following the arrival of the human trafficking caravan in Iran and the subsequent intervention of lawmaker in 2004 to put forth special legislation for combating it, there has been recent troubling signs pointing to a new phenomenon of trafficking in human organs in the country. The inherent exploitation on a basis of financial strength in such practices leads to societal inequities predominately favoring the rich over the poor, which is further exacerbated by the consequential drop in humanitarian organ donations to legitimate medical institutions. As such, this condition constitutes a grave breach in ethical and moral standards of society. Furthermore, such procedures often conducted in absence of proper medical training and technology may result in infliction of irreparable harm upon

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

both the donor and recipient parties. The banning and criminalization of the trafficking in human organs by the international community, as well as the internal strife from an increase in observed cases of such activities, has prompted the legislative and executive branches to submit a draft proposal, for ratification by the Parliament of the Islamic Republic of Iran, laying out the punitive measures for involvement in such activities. The present article provides a critical assessment of the deficiencies in the current draft.

Keywords: Organ Transplantation - Human Trafficking - Trafficking in Human Organs - Organized Crime - International Documents.

Excerpted from the dissertation entitled "Combatting Trafficking in Human Organs in light of the Recent Legislative Initiatives" University of Tehran; Alborz Campus.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Ali Khaleghi: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision, Project administration.

Sarvnaz Sadrzadeh: Investigation, Resources, Writing - Original Draft.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Khaleghi, Ali & Sarvnaz Sadrzadeh. "Combatting Trafficking in Human Organs in light of the Recent Legislative Initiatives" *Journal of Legal Research* 20, no. 47 (December 11, 2021): 7-28.

Extended Abstract

Following the arrival of the human trafficking caravan in Iran and the subsequent intervention of lawmaker in 2004 to put forth special legislation for combating it, there has been recent troubling signs pointing to a new phenomenon of trafficking in human organs in the country. As a matter of fact, this is a deviation from organ transplantation that may be called a criminal act with lucrative purposes in treatment.

The inherent exploitation on a basis of financial strength in such practices leads to societal inequities predominately favoring the rich over the poor, which is further exacerbated by the consequential drop in humanitarian organ donations to legitimate medical institutions. As such, this condition constitutes a grave breach in ethical and moral standards of society. Furthermore, such procedures often conducted in absence of proper medical training and technology may result in infliction of irreparable harm upon both the donor and recipient parties.

At the international level, the Convention against Trafficking in Human Organs has been signed by the state parties to the Council of Europe in 2015 which entered into force on 01.03.2018. This Convention calls on governments to establish as a criminal offence the illegal removal of human organs from living or deceased donors: a) where the removal is performed without the free, informed and specific consent of the living or deceased donor, or, in the case of the deceased donor, without the removal being authorised under its domestic law; b) where, in exchange for the removal of organs, the living donor, or a third party, receives a financial gain or comparable advantage; c) where in exchange for the removal of organs from a deceased donor, a third party receives a financial gain or comparable advantage.

The Convention also provides protective measures and compensation for victims as well as preventive measures to ensure transparency and equitable access to transplantation services. The protective measures are extended to witnesses in order to protect them from potential retaliation or intimidation due to criminal proceedings concerning offences covered by the Convention and, as appropriate, for their relatives and other persons close to them.

The banning and criminalization of the trafficking in human organs by the international community have a leading role in criminalization of this phenomenon in domestic law. In Iran, the internal strife from an increase in observed cases of such activities, has prompted the legislative

and executive branches to submit a draft proposal, for ratification by the Parliament of the Islamic Republic of Iran, laying out the punitive measures for involvement in such activities. The offences prohibited in this draft are in close relation to the concept of border. Therefore, unauthorized removal or sale of human organ within the borders are not considered as a criminal offence. The reason is that the concern of the Iranian authorities is mainly the transnational form of this offence. As a matter of fact, trafficking in human organs is very lucrative and Iran has long borders with countries suffering from political and economic instabilities. In this situation, when organ trafficking is committed in the form of an organized and transnational crime, the result will be very attractive for criminals, since the objective will be achieved more simply with more gain.

The acts aimed to be punished are “export”, “import”, “transit” of a dead person or an organ of a dead or alive person into/from the country and “transportation” or “preservation” of them within the country. The offender will be punished by imprisonment and pecuniary punishment of sixth degree. In case of commitment with the intention of commerce, the punishment will be increased to the fifth degree. These punishments are aggravated in some circumstances. Despite all, combatting trafficking in human organs in the draft is limited to criminal sanctions. Unfortunately, no protective measures have been provided for victims of trafficking in human organs and no preventive measures are included in the draft in order to decrease the risk of commitment of crime.

The present article provides a critical assessment of the deficiencies in the current draft.

مبارزه با قاچاق اعضای بدن در ایران در پرتو اقدامات جدید تقنینی

علی خالقی*^۱، سروناز صدرزاده^۲

۱. دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: Email: akhaleghi@ut.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده پردیس البرز، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: sarvnaz.sadrzadeh@gmail.com

چکیده:

پس از رسیدن کاروان قاچاق انسان به ایستگاه ایران که موجب مداخله قانونگذار در سال ۱۳۸۳ و تصویب قانونی خاص برای مبارزه با آن شد، اکنون نشانه‌هایی از بروز پدیده‌ای جدید به نام قاچاق اعضای بدن انسان در کشور دیده می‌شود. قاچاق اعضا به دلیل سوءاستفاده از نابرابری میان تهی‌دستان و ثروتمندان و اخلال در اهداء نوع‌دوستانه عضو به بیماران نیازمند، رفتاری برخلاف ارزش‌های اخلاقی و کرامت انسانی است. از سوی دیگر، ارتکاب این رفتار به شکلی غالباً سازمان‌یافته موجب مداخله افرادی می‌شود که دارای تخصص و امکانات کافی در زمینه پیوند نیستند و همین امر می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری به فرد دهنده و فرد دریافت‌کننده عضو وارد نماید. تقبیح و سپس محکومیت و ممنوعیت قاچاق اعضای بدن در سطح بین‌المللی از یک‌سو و دغدغه‌های افزایش موارد مشاهده‌شده از این رفتار

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌ده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/IJR.2021.283189.1630

تاریخ دریافت:

۶ اردیبهشت ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۲۰ آذر ۱۴۰۰

در سطح داخلی از سوی دیگر، قوای قضاییه و مجریه را بر آن داشته تا لایحه‌ای برای مجازات مرتکبان قاچاق اعضاء بدن تهیه و جهت تصویب به مجلس شورای اسلامی تسلیم نمایند. مقاله حاضر، با نقد ارکان و مجازات این جرم در لایحه پیشنهادی به این نتیجه رسیده است که جرم‌انگاری اعمال و مجازات مرتکبان، بیش از اندازه با مرز و عبور از آن پیوند خورده است؛ خرید و فروش عضو قاچاق شده و نیز برداشت عضو از بدن انسانی دیگر بدون رعایت قوانین مربوط مورد توجه قرار نگرفته است؛ راهکارهای «مبارزه» با رفتارهای مورد نظر به عنوان قاچاق، صرفاً از زرادخانه کیفری انتخاب شده و فاقد رویکردهای ترمیمی و جنبه‌های حمایتی است.

کلیدواژه‌ها:

پیوند عضو، قاچاق انسان، قاچاق اعضای بدن، جرم سازمان‌یافته، اسناد بین‌المللی.

مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه با عنوان «مقابله با قاچاق اعضای بدن در اسناد بین‌المللی و حقوق ایران»، دانشگاه تهران؛ پردیس البرز.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

علی خالقی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبار سنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.
سروناز صدرزاده: تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

خالقی، علی و سروناز صدرزاده، «مبارزه با قاچاق اعضاء بدن در ایران در پرتو اقدامات جدید تقنینی». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۰، ش. ۴۷ (۲۰ آذر ۱۴۰۰): ۷-۲۸.

مقدمه

با وجود پیشرفت‌های شایان در علم پزشکی، هنوز منشأ بسیاری از بیماری‌ها و درمان آنها ناشناخته مانده است. در مورد بیماری‌هایی نیز که پاسخ‌های درمانی معمول و روشن برای آنها وجود دارد، گاه زمانی فرامی‌رسد که درمان‌های مختلف دارویی و جراحی دیگر نتیجه مطلوب را به دنبال ندارد. در این حال، ممکن است که عضو مورد معامله عملکرد صحیح خود را برای همیشه از دست داده و بقای آن در آن وضعیت جان بیمار را نیز به مخاطره اندازد. با ناامیدی از درمان عضو و خطرات ادامه وجود عضو بیمار در بدن، ممکن است چاره‌ای جز قطع آن برای پزشک باقی نماند؛ اما مشکل هنگامی بیشتر می‌شود که عضو بیمار نقشی حیاتی در بدن داشته و نبود آن ادامه زندگی فرد را با مشکلات عمده جسمی یا روحی همراه ساخته یا غیرممکن می‌سازد.

در این شرایط، پیوند عضو به عنوان وسیله‌ای برای جایگزین نمودن عضو آسیب‌دیده با عضوی سالم از بدن انسانی دیگر و درمان بیمار مطرح می‌گردد. این عملی است که در بسیاری از کشورها، از جمله ایران، انجام می‌شود، اما لازمه آن وجود عضوی سالم برای پیوند است. یکی از شیوه‌های تأمین عضو سالم برای پیوند، استفاده از اعضاء بدن افرادی است که دچار مرگ مغزی شده و خانواده آنها بر اساس خواسته قبلی این افراد یا تصمیم خود با اهداء اعضاء سالم آنها مانند قلب، کبد، کلیه و... به بیماران نیازمند عضو، جانی تازه می‌بخشند. در ایران قانون «پیوند اعضاء بیماران فوت‌شده یا بیمارانی که مرگ مغزی آنان مسلم است»^۱ جواز پیوند عضو از افراد متوفی یا دچار مرگ مغزی به بیماران نیازمند عضو را با شرایطی اعلام نموده که محتوا و مبنای آن نیز از سوی حقوق‌دانان مورد بررسی واقع شده است.^۲ اما با اینکه این قانون ناظر به پیوند عضو از «افراد زنده» به بیماران نیست، این نوع از عمل پیوند نیز در مراکز درمانی انجام شده و ابعاد حقوقی آن^۳ و مبارزه با پیوند غیرقانونی عضو نیز مورد مطالعه قرار گرفته است.^۴

با این همه، اهداء عضو از بدن افراد زنده یا غیرزنده، بر مبنای تمایلات نوع‌دوستانه، نمی‌تواند پاسخگوی نیاز تمام بیماران متقاضی دریافت عضو باشد. حتی با افزوده شدن کسانی هم که نه از روی نوع‌دوستی، بلکه از روی فقر و تنگدستی، برای دریافت وجه یا مال یا امتیاز مادی، ناچار به اهداء عضو خود می‌شوند به شمار اهداء‌کنندگان، همچنان تقاضا برای دریافت عضو نسبت به اهداء

۱. این قانون در تاریخ ۱۷/۰۱/۷۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده، اما به دلیل عدم اعلام نظر شورای نگهبان در مهلت مقرر، برای اجرا ابلاغ شده است.

۲. برای مطالعه، نک: تهمورث بشیریه، «تحلیل قانون پیوند اعضای بیماران مرگ مغزی و آیین‌نامه اجرایی آن»، مجله *ایرانی/اخلاق و تاریخ پزشکی* ۶ (۱۳۹۱)، ۹۶؛ علی اکبر جعفری ندوشن، حسن مختاری و آزاده تقی‌پور جاوی، «مبنای حقوقی اهدای اعضای بیماران مرگ مغزی»، *فصلنامه حقوق پزشکی* ۵۵ (۱۳۹۹)، ۷۱.

۳. برای مطالعه نک: حسین میرمحمد صادقی، مهدی صبوری پور و افضل خسروی، «چالش‌های کیفی برداشت عضو افراد زنده به منظور پیوند»، *فصلنامه حقوق پزشکی* ۴۸ (۱۳۹۸)، ۹.

۴. برای مطالعه نک: علی مشهدی و احسان شکیب‌نژاد، «مبارزه با پیوند غیرقانونی عضو از چشم‌انداز نظام بین‌الملل حقوق بشر»، *فصلنامه حقوق پزشکی* ۵۲ (۱۳۹۹)، ۲۹.

رایگان یا معوض آن پیشی دارد. در چنین شرایطی، اعضاء بدن انسان همچون متاعی مورد معامله قرار می‌گیرد و برخی سودجویان در پی عرضه عضو مورد نیاز به بیماران در صف انتظار دریافت عضو برآمده و این بیماران نیز ناگزیر به پرداخت مبالغ زیاد برای دریافت عضو و کاستن از رنج بیماری خود می‌شوند. به دلیل فقر عمومی در برخی کشورها از یک سو و آمادگی برای پرداخت مبالغ گزاف جهت دریافت عضو در سایر کشورها از سوی دیگر، این سوداگری سیاه جنبه «فراملی» یافته، اعضاء بدن در کشوری برداشت شده و برای پیوند به دریافت کنندگان در کشوری دیگر، به آنجا انتقال می‌یابند. تا سالیانی نه‌چندان دور، «قاچاق انسان» به منظور «برداشت عضو» شیوه‌ای تبهکارانه برای پیوند غیرقانونی اعضاء در سطح فراملی به‌شمار می‌رفت که اسناد بین‌المللی، همچون کنوانسیون بین‌المللی ۱۹۴۹ در مورد جلوگیری از قاچاق افراد و بهره‌کشی از فحشای دیگران، پروتکل اختیاری ۲۰۰۰ کنوانسیون حقوق کودک در مورد فروش، فحشا و هرزه‌نگاری کودکان^۵، کنوانسیون بین‌المللی ۲۰۰۰ پالمو علیه جنایت سازمان‌یافته فراملی^۶ و نیز پروتکل الحاقی به آن در مورد پیشگیری، سرکوب و مجازات قاچاق اشخاص به‌ویژه زنان و کودکان و نیز کنوانسیون ۲۰۰۵ شورای اروپا راجع به مبارزه با قاچاق انسان، سعی در هماهنگ‌سازی تلاش‌های جهانی برای مقابله با آن داشته‌اند. در این میان، کودکان به‌عنوان افرادی آسیب‌پذیر، طعمه آسانی برای قاچاقچیان انسان بوده و باتوجه‌به سالم‌تر و جوان‌تر بودن، قاچاق آنها به‌منظور برداشت اعضاء نیز مورد توجه بوده است.^۷

اما دشواری‌های انتقال افراد از کشوری به کشور دیگر موجب شده که بزهکارانی که هدف آنها از قاچاق انسان، برداشت عضو بوده، به‌جای عبور دادن انسان‌ها از مرز و برداشت اعضاء‌شان در کشوری دیگر، در همان کشور مبدأ اقدام به برداشت عضو نموده و سپس به انتقال عضو برداشت‌شده به کشوری دیگر مبادرت ورزند. بدین ترتیب، شکل دیگری از بزهکاری فراملی به‌صورت «قاچاق اعضاء» شکل گرفته که دولت‌ها را در سطح ملی و بین‌المللی به مقابله با آن واداشته است. در سطح بین‌المللی، مهم‌ترین سند در این خصوص «کنوانسیون ۲۰۱۵ شورای اروپا علیه خرید و فروش غیرقانونی اعضاء انسان» است. در سطح ملی نیز، باتوجه‌به افزایش فعالیت‌ها در زمینه این اقدام سودجویانه که گاه به از دست رفتن جان انسانی بی‌گناه منجر می‌شود، برخی کشورها به قانونگذاری در مورد آن پرداخته‌اند.

در عین حال، ایران نیز از تور گسترده قاچاقچیان اعضاء بدن بیرون نمانده است. انتشار اخباری در این خصوص دیگر محدود به بیان آنچه در کشورهایی نظیر چین، سومالی، موزامبیک، کوزوو، ایتالیا

۵. این پروتکل در تاریخ ۸۶/۵/۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده و پیش‌تر از آن نیز مجلس در تاریخ ۷۲/۱۲/۱ با تصویب کنوانسیون حقوق کودک، الحاق ایران به این کنوانسیون را اعلام کرده بود.

۶. این کنوانسیون به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده، اما مورد تأیید شورای نگهبان قرار نگرفته است. در حال حاضر، داوری میان این دو نهاد درباره الحاق ایران به این کنوانسیون به مجمع تشخیص مصلحت نظام واگذار شده است.

۷. علی خالقی، جستارهایی از حقوق جزای بین‌الملل (تهران: شهر دانش، ۱۳۹۸)، ۲۴۳.

یا حتی امریکا می‌گذرد، نیست،^۸ بلکه متأسفانه خبر از ارتکاب اعمالی از این دست در کشور ما نیز به گوش می‌رسد.^۹ قاچاق اعضای بدن که پیش‌تر در آثار برخی نویسندگان نیز به برخی ابعاد حقوقی آن پرداخته شده،^{۱۰} اخیراً مورد توجه مقامات ایرانی نیز قرار گرفته و در لایحه‌ای با عنوان «لایحه مبارزه با قاچاق انسان و اعضای بدن و مجازات عبور دهندگان غیرمجاز افراد از کشور» مورد جرم‌انگاری و مجازات قرار گرفته است. لایحه مزبور به پیشنهاد قوه قضاییه در تاریخ ۹۷/۱۲/۰۸ به تصویب هیئت دولت رسیده و با تقدیم به مجلس شورای اسلامی، در تاریخ ۹۸/۰۳/۲۸ در مجلس اعلام وصول شده است. مهم‌ترین پرسشی که در بادی امر به ذهن می‌رسد این است که در این لایحه، قاچاق اعضای بدن به چه رفتارهایی اطلاق شده و چه راهکارهایی اعم از کیفری و غیرکیفری برای مبارزه با آن در این لایحه اتخاذ گردیده است. موضوع مقاله حاضر پاسخ به این پرسش‌ها و بررسی لایحه از این منظر است.

۱- زمینه‌های تقنینی

قاچاق اعضای، نوعی سوءاستفاده از شیوه‌های درمانی است که علم پزشکی در قالب پیوند اعضا، فراروی بیماران قرار داده بود. پیوند اعضا نیز سابقه‌ای طولانی در جهان دارد، اولین گزارش معتبر در این زمینه از یک جراح هندی در قرن دوم قبل از میلاد منتشر شده است، ولی اولین پیوند به معنای امروزی یعنی همان ایمپلنت بافت عضو برای ترمیم عملکرد آن، پیوند تیروئید بود که در سال ۱۸۸۳ انجام شد.^{۱۱} امروزه باتوجه به پیشرفت‌های علم پزشکی، سالانه هزاران پیوند عضو از انواع مختلف در جهان انجام می‌شود، اما کاهش منبع تأمین این اعضا به دلیل کمبود عضو از یک سو و روند پیری جمعیت و رشد بیماری‌ها از سوی دیگر، منجر به ایجاد بازار سیاه در زمینه خریدوفروش غیرقانونی آن شده است. به تدریج، تقابل این نیاز روزافزون به پیوند اعضا و عرضه محدود عضو پیوندی سبب جابه‌جایی افراد از کشوری به کشور دیگر به منظور پیوند عضو و ظهور پدیده‌ای جدید موسوم به «توریسم پیوند»^{۱۲} شد؛ اما در ادامه، به منظور کاستن از هزینه‌ها و خطرات سفر برای افراد نیازمند عضو، برداشت عضو در یک کشور و انتقال آن به کشور محل اقامت این افراد، رایج گردید که البته این خود به نگرانی‌های جدید در مورد ظهور شکل نوینی از بزهکاری تحت عنوان «قاچاق

۸. «ماجرای خفناک درباره قاچاق اعضای بدن در بازار سیاه»، به نقل از باشگاه خبرنگاران جوان، دسترسی در ۹۹/۰۶/۱۷

<https://www.yjc.ir/fa/news/6447457>

۹. در سال ۱۳۹۳ وزارت اطلاعات ایران خبر از دستگیری هفت نفر از اعضای یکی از «باند‌های اصلی قاچاق اعضای بدن انسان» داده است؛ خبری قابل تأمل و تأسف، دسترسی در ۹۹/۰۹/۲۹

<https://www.radiofarda.com/a/f3-smuggling-organs-iran/26517194.html>

۱۰. محسن عینی و زهرا نظری، «قاچاق عضو در اسناد بین‌المللی و حقوق داخلی»، آموزه‌های حقوق کیفری ۶ (۱۳۹۲)، ۱۰۷.

۱۱. «تاریخچه پیوند اعضا»، «تارنمای مرکز آموزشی و درمانی حضرت ولی عصر (عج)»، دسترسی در ۱۳۹۸/۵/۳۱

<https://arakmu.ac.ir/valiasrhos/fa/page/2295/>

12. Transplant Tourism

عضو» دامن زد.

در قاچاق اعضاء بدن انسان، معمولاً اشخاص مرفه و ثروتمند برخی کشورها متقاضی خرید عضو و مردم فقیر کشورهای جهان سوم از روی تنگدستی عرضه کننده آن بوده و همواره در زمینه پیوند اعضاء، بین میزان عرضه و تقاضا اختلاف زیادی وجود داشته است. برای مثال، به گزارش خبرگزاری ایسنا در سال ۲۰۱۳ در مجموع، ۱۲۱ هزار و ۲۷۲ آمریکایی در صف انتظار دریافت عضو اهدائی بودند، در حالی که تنها ۲۸ هزار و ۹۵۴ نفر عضو اهدائی دریافت کردند.^{۱۳} در عین حال، برخی گزارش‌ها نیز حاکی از برداشت اعضاء به قصد قاچاق، در جریان درگیری‌های مسلحانه میان ارتش سوریه و گروه‌های تروریستی بوده است.^{۱۴}

در مجموع، با در نظر گرفتن افزایش متقاضیان پیوند اعضاء، به تدریج کشورها به این نتیجه رسیدند که اگر برای مقابله با معضل روبه‌رشد قاچاق عضو اقدامی به عمل نیاورند، افراد بیشتری قربانی این جنایت خواهند گشت. به همین دلیل، زمینه‌های مساعدی برای مبارزه با قاچاق عضو در سطح بین‌المللی و ایران فراهم شد.

۱-۱- در سطح بین‌المللی

در سطح بین‌المللی، نخستین اقدامات در تقبیح و محکومیت قاچاق اعضاء بدن و سپس دعوت از دولت‌ها برای اقدام در این زمینه از سال ۱۹۸۷ و از سوی سازمان جهانی بهداشت صورت گرفته است.^{۱۵} در برخی اسناد بین‌المللی هم به قاچاق عضو اشاره شده و با آنکه نمی‌توان به تعریف واحدی که مورد اجماع بین‌المللی باشد، اشاره کرد، اما در بسیاری از این اسناد تلاش‌هایی برای تبیین مفهوم آن، صورت پذیرفته است. از مفاد گزارش سال ۱۹۹۷ گروه کاری بلازیو^{۱۶} تحت عنوان «پیوند، تمامیت جسمانی و قاچاق بین‌المللی» یا «کنوانسیون حقوق بشر و زیست‌پزشکی شورای اروپا»^{۱۷} و پروتکل الحاقی آن درباره پیوند اندام‌ها و بافت‌های با منشأ انسانی، چنین به دست می‌آید که اساس جرم قاچاق عضو با خرید و فروش نامشروع اندام افراد همانند یک کالا در قبال مشوق‌های اقتصادی مرتبط است و از طریق تجارت غیرقانونی اعضاء کسب منفعت مالی می‌شود؛ زیرا این اسناد هرگونه خرید و فروش اعضاء برای کسب منفعت مالی مستقیم یا غیرمستقیم را منع می‌کنند.^{۱۸} علت نیز این است که واژه Traffic و Trafficking که در مورد اعضاء بدن به کار می‌رود، در ادبیات حقوقی

۱۳. یادداشت خبری با عنوان «سی هزار نفر در صف انتظار پیوند عضو»، تارنمای ایسنا، دسترسی در ۱۳۹۹/۰۵/۳۱
<https://www.isna.ir/news/98022312379//>

۱۴. نک: «گروه‌های تروریستی و قاچاق اعضای بدن انسان در حومه ادلب»، خبرگزاری صدا و سیما به نقل از شبکه تلویزیونی سوریه. دسترسی در ۹۹/۱۰/۱۷

<https://www.iribnews.ir/fa/news/27789613>

15. Danovitch et al., (2013) "Organ Trafficking and Transplant Tourism: The Role of Global Professional Ethical Standards- The 2008 Declaration of Istanbul", *Transplantation* 95(11)(2013): 1.

16. Bellagio

17. Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine (1997)

۱۸. به نقل از عینی و نظری، پیشین، ۱۳۹۲، ۱۱۲.

انگلیسی در معنای «خریدوفروش» یا «معامله» است^{۱۹} و بدین ترتیب، باتوجه به منع قانونی این اقدام نسبت به اعضاء بدن، از آن به «خریدوفروش یا معامله غیرقانونی اعضاء» یاد می‌شود. در پایان کنفرانس مشترک جامعه پیوند و جامعه بین‌المللی نفرولوژی نیز که در سال ۲۰۰۸ با حضور نمایندگان بسیاری از کشورها، از جمله ایران، در شهر استانبول ترکیه برگزار شد، بیانیه‌ای صادر و در آن قاچاق عضو چنین تعریف شد: «قاچاق عضو عبارت است از به‌کارگیری، حمل‌ونقل، انتقال، پناه دادن یا دریافت افراد زنده یا مرده یا اعضاء آنها به‌وسیله تهدید یا استفاده از زور یا سایر اشکال اجبار، آدم‌ربایی، فریب، تقلب، سوءاستفاده از قدرت یا وضعیت آسیب‌پذیر آنها یا پرداخت یا دریافت پول یا منافع به یک شخص ثالث برای واگذاری کنترل اهداءکننده بالقوه به‌منظور بهره‌کشی یا خارج‌سازی اندام‌ها به‌منظور پیوند.»

همچنین، کنوانسیون شورای اروپا بر ضد قاچاق اعضاء بدن انسان^{۲۰} در سال ۲۰۱۵ در قلمرو کشورهای عضو این شورا به امضا رسیده که در ماده ۴ آن چنین آمده است: «هر یک از کشورهای عضو باید اقدامات قانونی و سایر اقدامات لازم را انجام دهند تا طبق قوانین داخلی آنها، برداشتن اعضاء بدن انسان از اهداءکنندگان زنده یا متوفی در صورتی که عمدی باشد، به‌عنوان یک جرم کیفری شناخته شود:

(الف) هنگامی که برداشتن عضو بدون رضایت آزادانه، آگاهانه و خاص اهداءکننده زنده یا متوفی انجام شود، یا در مورد اهداءکننده متوفی، برداشتن عضو بدون اجازه از طرف قوانین داخلی انجام شده باشد.

(ب) هنگامی که در ازای برداشته شدن اعضاء بدن، به اهداءکننده زنده یا شخص ثالث، سود مالی یا امتیاز قابل ملاحظه‌ای پیشنهاد یا ارائه شده باشد.

(پ) هنگامی که در ازای برداشته شدن اعضاء بدن از یک اهداءکننده متوفی، به شخص ثالثی، سود مالی یا امتیاز قابل ملاحظه‌ای پیشنهاد یا ارائه شده باشد.»

و آخر آنکه، مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز در قطعنامه ۱۷ دسامبر ۲۰۱۸ تقویت و ترویج اقدامات مؤثر و همکاری‌های بین‌المللی در زمینه اهداء و پیوند عضو به‌منظور پیشگیری و مجازات قاچاق انسان با هدف برداشت عضو و قاچاق اعضاء بدن را مورد تصویب قرار داده است.

چنانکه ملاحظه می‌شود، راهبردهایی که در این اسناد برای کنترل این پدیده اعلام شده، شامل منع تجارت با اعضاء بدن انسان و ضرورت جرم‌انگاری قاچاق عضو و تعقیب و مجازات مرتکبان آن است. مطابق راهبرد اول، اعضاء بدن انسان نباید موضوع تجارت و خریدوفروش قرار گیرد و کسب سود و منفعت از این راه ممنوع است. دولت‌ها نیز وظیفه دارند از اقداماتی که موجبات تشویق و تسهیل سوداگری عضو را فراهم می‌کند و رفتار سخیف تبدیل اعضاء به اجناس قابل فروش را

19. H. C. Black, *Black's Law Dictionary* (Saint Paul: West Publishing Co., 1983), 777.

20. Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (2015)

ترویج می‌دهد، اجتناب کنند. گفته شده که «این راهبرد، با اهداء نوع‌دوستانه عضو توسط افراد زنده یا خویشان متوفی منافاتی ندارد، ولی از رفتارهایی که اعضاء بدن انسان‌ها را به‌عنوان یک منبع کسب سود می‌داند، ممانعت می‌کند.»^{۲۱} طبق راهبرد دیگر، دولت‌ها متعهد می‌شوند مطابق اصول و موازین حقوق داخلی خود، قاچاق عضو را جرم‌انگاری کنند و برای مرتکبان و همکاران آنها مجازات‌های مناسب را در نظر گیرند.

۱-۲- در سطح داخلی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد در کشور ما بر اساس قانون خاص «پیوند اعضاء بیماران فوت‌شده یا بیمارانی که مرگ مغزی آنان مسلم است» پیوند عضو از افراد متوفی به بیماران نیازمند عضو صورت می‌گیرد. همچنین، بر اساس قوانین عام مربوط به حوزه بهداشت و درمان، پیوند عضو از فردی زنده به فردی دیگر نیز صورت می‌گیرد به‌طوری‌که این عمل به یکی از اعمال جراحی معمول در برخی بیمارستان‌های ما تبدیل شده است. درعین‌حال، باتوجه‌به فزونی تعداد بیماران نیازمند عضو نسبت به تعداد اعضاء اهداء شده، بخشی از این نیاز هم از سوی کسانی تأمین می‌شود که از روی فقر و تنگدستی و برای دریافت وجه به اهداء عضو خود، یا بهتر بگوییم به فروش عضو خود، مبادرت می‌ورزند به‌طوری‌که اعلان‌های فروش کلیه در برخی نقاط پایتخت فراوان به چشم می‌خورد.

از سوی دیگر، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی نیز با صدور بخشنامه‌هایی ازجمله بخشنامه شماره ۲۱۲۷۸/ک مورخ ۲۵/۹/۷۷ و بخشنامه شماره ۱۳۱۰۱/س مورخ ۹/۲/۸۵ و نیز دستورالعمل اهداء و پیوند کلیه از اهداء‌کنندگان زنده، به نظارت بر این اعمال می‌پردازد. مطابق این مقررات، ازجمله ضوابط حاکم بر پیوند کلیه، لزوم وحدت تابعیت اهداء‌کننده و دریافت‌کننده می‌باشد تا زمینه ورود گردشگران خارجی به ایران با هدف برخورداری از عضو پیوندی در کشورمان را از بین ببرد. بااین‌حال، این مقررات به نحو قاطع، مانع برداشت و انتقال عضو به خارج از ایران نمی‌شوند. البته، انعکاس اخبار مربوط به قاچاق اعضاء بدن از ایران به خارج از کشور به‌طور شفاف و با بیان جزئیات آن صورت نمی‌گیرد، اما بعضاً انتشار برخی نگرانی‌ها در این مورد حکایت از ابعاد غم‌انگیز قضیه در ایران دارد.^{۲۲}

در حال حاضر، یک متن قانونی عام و لازم‌الاجرا برای جرم تلقی نمودن قاچاق عضو به معنای اخص کلمه و به کیفر رساندن مرتکبان آن وجود ندارد. برخی مواد پراکنده در قوانین، می‌تواند به‌طور محدود و ناقص مورد استناد قرار گیرد، ولی برای مبارزه با این پدیده کافی نیست. به‌عنوان مثال، ماده ۱ قانون مبارزه با قاچاق انسان مصوب ۱۳۸۳ به تعریف قاچاق انسان با مقاصد معین، ازجمله به‌منظور «برداشت عضو» می‌پردازد، اما صرف قاچاق عضو به معنای خاص کلمه (جابه‌جایی و معامله عضو از بدن انسان) را شامل نمی‌شود. همچنین، مقررات عام ایراد جنایت بر نفس یا عضو یا منفعت (مواد

۲۱. همان، ص ۱۱۴.

۲۲. نک «فضای مجازی، بستر جدید قاچاق اعضای بدن در ایران»، تارنمای خبر آنلاین، دسترسی در ۹۹/۱۰/۱۷، <https://www.khabaronline.ir/news/1223744>

۲۸۹ به بعد و همچنین مواد ۴۴۸ و ۷۲۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲) نیز ممکن است حسب مورد برخی از مصادیق و رفتارهای مرتبط با قاچاق عضو را دربرگیرد. درعین حال، جدیدترین و مرتبط‌ترین متن قانونی در این زمینه قانون «حمایت از اطفال و نوجوانان» مصوب ۹۹/۰۲/۲۳ است، اما این قانون نیز قلمروی محدود داشته و منحصر به قاچاق اعضاء «افراد زیر هجده سال تمام» است. به دیگر سخن، حمایت خاص مقرر در قانون مذکور شامل همه قربانیان قاچاق اعضاء نمی‌شود. در این قانون، ماده ۱۱ پس از تعیین مجازات حبس تعزیری درجه پنج برای «معامله نسبت به اطفال (اشخاص نابالغ) و نوجوانان (بالغان زیر ۱۸ سال)»، یک کیفیت مشدده برای آن پیش‌بینی نموده و آن این است که این معامله «با هدف ... برداشت اعضاء یا جوارح» صورت گیرد؛ اما پس از آن، در ماده ۱۳، به صراحت قاچاق اعضاء اطفال و نوجوانان پیش‌بینی و مقرر شده است: «هر کس مرتکب انتقال، خرید، فروش یا قاچاق اعضاء و جوارح طفل یا نوجوان شود، به مجازات حبس درجه سه قانون مجازات اسلامی محکوم می‌شود.»

بر این اساس و برای تکمیل حمایت کیفری از قربانیان قاچاق اعضاء که در قانون اخیر محدود به گروه خاصی از اشخاص یعنی افراد زیر ۱۸ سال تمام شده، آسیب‌پذیر شده است، قوه قضاییه با تهیه پیش‌نویس لایحه‌ای که در آن به این موضوع و همچنین قاچاق انسان و مهاجران، پرداخته شده، آن را برای طی مراحل قانونگذاری به دولت تسلیم کرد. هیئت دولت نیز در جلسه مورخ ۹۷/۱۲/۸ متن دریافتی را با عنوان لایحه «مبارزه با قاچاق انسان و اعضاء بدن و مجازات عبور دهندگان غیرمجاز افراد از مرزهای کشور» به تصویب رساند. سپس، این لایحه در تاریخ ۹۸/۱/۲۱ به مجلس تقدیم و در جلسه علنی ۹۸/۳/۲۸ به صورت عادی اعلام وصول گردید و هم‌اکنون در نوبت بررسی قرار دارد.

۲- جرم‌انگاری قاچاق اعضاء

موضوع اصلی لایحه، سه جرم قاچاق انسان، قاچاق اعضاء و قاچاق مهاجران است و به مناسبت جرم اخیر، مقرراتی هم در مورد ورود و خروج و اقامت غیرمجاز اتباع بیگانه به کشور و جرائم مرتبط با گذرنامه در آن پیش‌بینی شده است. بر همین اساس هم برخی قوانین مرتبط سابق، از جمله قانون مبارزه با قاچاق انسان مصوب ۱۳۸۳ نسخ صریح شده‌اند.

در مقدمه توجیهی این لایحه که به روشنی حاکی از دغدغه‌های ارتکاب فراملی اعمال موردنظر در لایحه است، می‌خوانیم: «نظر به اینکه شرایط ناپایدار برخی از کشورهای پیرامون جمهوری اسلامی ایران می‌تواند زمینه تشدید اقدامات باندها و شبکه‌های تبهکاری قاچاق انسان را بیش از پیش فراهم آورده و امنیت داخلی و خارجی را تهدید نماید و با عنایت به اینکه لازمه اقدام برای دفع تهدید احتمالی یادشده، تقویت نظارت بر مرزهای مشترک از طریق هماهنگی بیشتر دستگاه‌های مرتبط با امر مبارزه با قاچاق انسان به‌ویژه در استان‌های مرزی و اصلاح قوانین و مقررات مربوط برای رفع خلأهای قانونی در راستای پیشگیری از قاچاق انسان و اعضاء بدن و مهاجرت غیرمجاز و مجازات مرتکبان این اعمال می‌باشد، لایحه زیر برای طی مراحل قانونی تقدیم می‌شود: ...»

جرم قاچاق اعضاء، موضوع ماده ۴ این لایحه است که چنین مقرر می‌دارد: «هر کس به هر

طریقی مرتکب خارج یا وارد یا عبور (ترانزیت) غیرمجاز انسان مرده یا عضو یا اعضاء بدن انسان زنده یا مرده مانند کلیه، خون و بافت شود و یا پس از ورود آنها به داخل کشور مبادرت به حمل یا نگهداری آنها نماید، چنانچه اقدامات فوق به قصد تجارت باشد، به حبس و جزای نقدی درجه پنج و در غیر این صورت به حبس و جزای نقدی درجه شش محکوم می‌شود. تبصره: حکم به قصاص یا پرداخت دیه در موارد مذکور در این ماده تابع قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ است.»

قاچاق عضو با قاچاق انسان، حتی به منظور برداشت عضو، تفاوت دارد و همین تفاوت، جرم‌انگاری آن را در ماده فوق، به‌رغم سابقه تقنین در زمینه قاچاق انسان، ایجاب نموده است. رفتارهای مجرمانه موضوع ماده بالا، «خارج کردن»، «وارد کردن»، «عبور دادن» از یا به کشور، «حمل» و «نگهداری» در کشور است. این رفتارها، اولاً یک وصف دارند، ثانیاً یک موضوع دارند. منظور از وصف این رفتارها، «غیرمجاز» بودن آنهاست؛ بنابراین، وارد نمودن پیکر متوفی از خارج به داخل، برای خاکسپاری در وطن، یا عضوی از او برای پیوند بر اساس وصیت خودش، با رعایت موازین قانونی و اخذ مجوز از مقامات رسمی، جرم نیست. ثانیاً، رفتارهای یادشده موضوع دارند، یعنی باید بر روی چیزی واقع شوند؛ اما موضوع جرم در قاچاق اعضاء، فقط عضوی از اعضاء بدن نیست. موضوع این جرم، «انسان مرده»، «عضو یا اعضاء بدن انسان مرده یا زنده»، «خون» و «بافت» است. انسان مرده، انسانی است که دچار مرگ قطعی شده باشد و مرگ قطعی نیز «توقف قطعی و برگشت‌ناپذیر اعمال قلبی، عروقی و تنفسی، حسی و حرکتی است که مرگ سلول‌های مغزی بر وجود آن صحنه می‌گذارد... {و} باید به دو مفهوم توجه داشت: ابتدا، برگشت‌ناپذیری اعمال حیاتی و دوم، منجر شدن این تغییرات به مرگ سلول‌های مغزی.»^{۲۳} انسان برای زنده ماندن به غذا و اکسیژن نیاز دارد، اما وجود غذا در معده و اکسیژن در شش‌ها کافی برای زنده ماندن نیست، بلکه این دو باید به همه نقاط بدن برسند. خون مایعی است که از طریق رگ‌ها، کار رساندن اکسیژن و مواد مغذی مانند گلوکز به اعضاء بدن را برعهده دارد. در حدود ۷ تا ۸ درصد وزن بدن را خون تشکیل می‌دهد و یک ماده حیاتی و مورد نیاز در همه بیمارستان‌ها است. بافت، گروه‌هایی از سلول‌ها هستند که با ساختار و ویژگی‌هایی مشابه هم برای انجام یک عملکرد خاص با یکدیگر همکاری می‌کنند. در بدن انسان گروه‌هایی از بافت‌ها در کنار هم اندام‌هایی مانند مغز و قلب را تشکیل می‌دهند و هر اندام، عضو نامیده می‌شود. با این توضیحات و با توجه به آنچه در ماده ۴ لایحه جرم شناخته شده، انتقال «انسان زنده» یا انجام سایر رفتارهای موضوع ماده ۴ بر روی وی، حتی اگر با قصد قتل یا قصد استفاده از اعضاء و جوارح او صورت گیرد، مشمول ماده فوق نخواهد بود.^{۲۴} اما در مورد «عضو»، فرقی میان اینکه از انسان زنده یا مرده برداشت شده باشد، وجود ندارد. حتی به نظر می‌رسد که فرقی هم میان سالم و قابل استفاده بودن عضو یا فاسد و غیرقابل استفاده بودن آن وجود ندارد.

۲۳. فرامرزی و مهرزاد کیانی، پزشکی قانونی برای دانشجویان رشته حقوق (تهران: سمت، ۱۳۹۲)، ۸۲.

۲۴. این اقدام می‌توانست مشمول عنوان «قاچاق انسان» موضوع ماده ۱ لایحه باشد، اما ایراد ماده ۱ که اکنون موضوع

بحث ما نیست، امکان چنین تفسیری را هم نمی‌دهد.

با استفاده از کلمات «به هر طریقی» در ابتدای ماده فوق نشان داده شده که «وسیله ارتکاب» در این جرم شرط نیست و موضوعیتی ندارد؛ بنابراین، اگر عمل خارج یا وارد کردن یا ترانزیت به کمک وسایل حمل‌ونقل موتوری (خودرو) یا غیرموتوری (اسب)، از طریق زمینی، دریایی یا هوایی صورت گیرد جرم موردنظر واقع می‌شود. این عدم‌اهمیت وسیله، در ارتکاب دو رفتار دیگر یعنی «حمل» و «نگهداری» هم قابل ذکر است.

با توجه به حصری بودن رفتارهای موردنظر در این ماده به‌عنوان یک متن جرم‌انگار، نمی‌توان سایر اعمالی را که ممکن است نسبت به موضوع جرم ارتکاب یابد، مشمول ماده و قابل مجازات دانست. به‌عنوان مثال «خرید» یا «فروش» اعضا، خون و بافت در ماده ۴ نیامده است. حال، هرچند که ماده فوق، حمل یا نگهداری عضو به‌قصد «تجارت» را جرم و مجازات آن را شدیدتر از ارتکاب این اعمال بدون قصد تجارت دانسته، اما نفس خرید یا فروش چنین عضوی را مشمول حکم مذکور اعلام نکرده است. در نتیجه، اگر کسی از طریق واسطه و یا به‌صورت تلفنی و بدون اینکه خودش عضو مورد معامله را نگهداری یا جابه‌جا کند، اقدام به خرید و فروش و تجارت در این زمینه نماید، عملش مطابق ماده مزبور جرم محسوب نمی‌شود! همچنین، به دلیل ارتباط تنگاتنگ مفهوم قاچاق در معنای مضیق آن در قوانین فعلی ما با مفهوم مرز و عبور از مرز، حکم مقرر در ماده ۴ نیز به‌گونه‌ای پیش‌بینی شده که تنها شامل حمل و نگهداری عضو وارد یا خارج یا ترانزیت شده می‌گردد و شامل خرید و فروش سوداگرانه اعضا بدن انسان در داخل کشور یا واسطه‌گری در این حوزه نمی‌شود.

نیاز به توضیح نیست که جرم قاچاق اعضا جرمی عمدی است و سوءنیت یا قصد ارتکاب جرم در عنصر روانی آن لازم است. پس مرتکب باید بخواهد که انسانی مرده یا عضو یا خون یا بافت متعلق به آن یا متعلق به انسانی زنده را خارج، وارد یا ترانزیت نماید یا آنها را حمل یا نگهداری کند. وقتی که جرمی عمدی، دارای موضوع است، علم مرتکب به موضوع هم ضروری است (ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی). در نتیجه مرتکب باید بداند که آنچه هنگام وارد، خارج، ترانزیت یا حمل کردن به همراه دارد یا نگهداری می‌کند، یکی از موضوعات یاد شده است.

در مورد انگیزه مرتکب که جایگاه آن در عنصر روانی است، نکته‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد این است که اصولاً انگیزه در تحقق یا عدم تحقق جرم تأثیر ندارد، اما در مواردی که قانونگذار بنا به دلایلی، وجود انگیزه خاصی را برای تحقق یک جرم لازم می‌داند، علاوه بر عمد یا قصد ارتکاب عنصر مادی، وجود انگیزه‌ای مشخص از سوی مرتکب لازم است. در جرم قاچاق اعضا، اگرچه در ماده ۴ لایحه به «قصد تجارت» اشاره شده و بیانگر انگیزه مرتکب از ارتکاب عمل می‌باشد، اما وقتی که در این ماده می‌خوانیم که «چنانچه اقدامات فوق به‌قصد تجارت باشد، {مرتکب} به حبس و جزای نقدی درجه پنجم و در غیر این صورت به حبس و جزای نقدی درجه شش محکوم می‌شود»، چنین معلوم می‌شود که وجود یا فقدان قصد تجارت یا انگیزه کسب منفعت مادی، تأثیری در تحقق اصل جرم نداشته و تنها در میزان مجازات قابل اعمال مؤثر است.

در پایان این بحث اضافه کنیم که دست یافتن به مقاصد مذکور یا تحصیل منفعت، شرط تحقق جرم نیست، بلکه همین اندازه که عمل قاچاق به‌قصد مذکور انجام شود، در میزان مجازات

تعیین کننده خواهد بود؛ بنابراین، همان گونه که هنگام بحث از عنصر مادی این جرم گفته شد، قاچاق اعضای انسان از جمله جرائم مطلق است که تحقق آن منوط به تحقق نتیجه مجرمانه نمی باشد.

۳- مبارزه کیفری با قاچاق اعضا

هدف اصلی لایحه، جرم‌انگاری و تعیین مجازات برای رفتارهای ممنوع موضوع این لایحه، یعنی یک مبارزه کیفری است. مطابق ماده ۴ لایحه دو مجازات برای قاچاق اعضای پیش‌بینی شده است: چنانچه اقدامات مرتکب به قصد تجارت باشد، وی به حبس و جزای نقدی درجه پنج (شکل مشدد) و در غیر این صورت به حبس و جزای نقدی درجه شش (شکل ساده) محکوم می‌شود. به نظر می‌رسد که اگر در ماده فوق به جای کلمات قصد تجارت، «قصد انتفاع مادی» ذکر می‌شد، مناسب‌تر بود، زیرا تجارت در واقع نوعی تداوم در انجام عمل و شیوه امرار معاش (شغل) محسوب می‌شود، درحالی که وجود قصد بهره‌برداری و انتفاع مادی حتی برای یک بار نیز کافی بوده و منطقی است که همین مفهوم مورد توجه تدوین‌کنندگان لایحه باشد.

علاوه بر اینکه یک عامل تشدیدکننده مجازات همراه با اصل بیان مجازات در ماده ۴ ذکر شده، در ماده ۵ لایحه نیز کیفیات مشدده دیگری پیش‌بینی شده است. مطابق ماده مذکور، «هرگاه رفتار مرتکب مشمول یکی از موارد زیر باشد، مجازات مرتکب یک درجه تشدید می‌شود: الف- چنانچه نسبت به اطفال، نوجوانان، زنان، افراد ناتوان یا کم‌توان جسمی یا ذهنی و یا افراد آسیب‌دیده ساکن مناطق سیل زده، زلزله‌زده، جنگی و امثال آنها واقع شود. ب- چنانچه به نحو سازمان یافته واقع شود. پ- چنانچه نسبت به افراد ممنوع‌الخروج یا ممنوع‌الورود و یا نسبت به مرتکبین جرائم موضوع ماده (۲۳) قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ ولو آنکه هنوز تحت تعقیب کیفری قرار نگرفته باشند، واقع شود و مرتکب با علم به این وضعیت‌ها اقدام نموده باشد. ت- هرگاه مرتکب از کارکنان دستگاه‌های اجرایی موضوع ماده (۵) قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ و ماده (۲۹) قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۵ و یا از نیروهای مسلح باشد و در حین انجام وظیفه قانونی یا با سوءاستفاده از موقعیت شغلی خود، مرتکب این جرائم شده باشد. ث - چنانچه مرتکب سرپرست قانونی طفل باشد... تبصره ۲- در مورد مرتکبان موضوع بند «ت» این ماده، جز در خصوص رفتارهای موضوع مواد ۱ و ۲ این قانون که موجب انفصال دائم از خدمات دولتی و عمومی است، در سایر موارد مرتکب به انفصال موقت از دو تا پنج سال محکوم می‌شود...»

در بند «الف» فوق، علت تشدید مجازات، وضعیت آسیب‌پذیر افراد مذکور و عدم توانایی کافی آنها در دفاع از خود است. این وضعیت موجب تسهیل ارتکاب جرم علیه آنهاست و هدف این بوده که

۲۵. باتوجه به اصلاح به عمل آمده در صدر ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی، به موجب ماده ۴ قانون کاهش مجازات حبس تعزیری مصوب ۹۹/۲/۲۳، منظور از جرائم موضوع ماده ۲۳، جرائم مستوجب حد، قصاص، یا مجازات تعزیری (از هر درجه که باشد) است.

با تشدید مجازات جرم ارتكابی علیه این افراد، بر قدرت بازدارندگی کیفر افزوده شود. در بند «ب»، نحوه ارتكاب جرم عامل تشدید مجازات مرتکب شناخته شده و آن «سازمان یافته بودن» آن است. در قوانین ما، سازمان یافته بودن جرم یا جرم سازمان یافته تعریف نشده‌اند و به نظر می‌رسد که منظور از آنها جرائم ارتكابی توسط گروه‌های مجرمانه سازمان یافته است. گروه مجرمانه سازمان یافته نیز مطابق تعریف تبصره ۱ ماده ۱۳۰ قانون مجازات اسلامی گروهی است «نسبتاً منسجم متشکل از سه نفر یا بیشتر که برای ارتكاب جرم تشکیل می‌شود یا پس از تشکیل، هدف آن برای ارتكاب جرم منحرف می‌گردد.» بند «پ» فوق، ناظر به تشدید مجازات مرتکبین قاچاق انسان و قاچاق مهاجران (دیگر جرائم مهم موضوع لایحه) است. در این دو جرم، ممکن است افراد زنده که از مرز عبور داده می‌شوند قبلاً به لحاظ ارتكاب جرم یا تخلفی ممنوع‌الخروج شده یا برای فرار از مجازاتی که به دلیل ارتكاب جرم در انتظار آنهاست، قصد خروج از کشور را داشته باشند. در نتیجه، خارج ساختن آنها توسط قاچاقچیان، منجر به عدم اجرای قانون در مورد آنها خواهد شد. بند «ت» فوق با توجه به سِمَت مرتکب، مجازات مشدد برای او در نظر گرفته است. افرادی که در سِمَت‌های مذکور در این بند و با سوءاستفاده از آن دست به ارتكاب جرم می‌زنند، اولاً به دلیل موقعیت و امکانات خود شانس بیشتری برای موفقیت در تسلیم نمودن قربانی و رسیدن به اهداف مجرمانه خویش دارند، ثانیاً از جایگاه یک مقام رسمی عمومی یا دولتی سوءاستفاده کرده و موجب سلب اعتماد عمومی به حاکمیت و مقامات رسمی می‌شوند. در آخر نیز، بند «ث» مربوط به تشدید مجازات سرپرستان قانونی در معنای عام آن است که برخلاف وظایف قانونی و اخلاقی خود در حفظ و نگهداری افراد تحت سرپرستی خود، دست به ارتكاب جرائم موضوع لایحه علیه آنها می‌زنند. ارتكاب جرم توسط اشخاص مزبور علیه افراد تحت سرپرستی آنها، از یک سو به لحاظ موقعیت مسلط و وضعیت کنترل، سهولت بیشتری دارد و از سوی دیگر به لحاظ رابطه میان آن دو، واجد شناخت اخلاقی بیشتری است.

کیفیت مشدده سوم مربوط به سردستگی در ارتكاب جرم قاچاق اعضاء است. اصولاً بر عهده گرفتن سردستگی یک گروه مجرمانه منجر به تقسیم کار و انسجام اعضاء آن گروه و در نتیجه افزایش شانس موفقیت آنها می‌شود. به همین دلیل، قانون مجازات اسلامی در ماده ۱۳۰، سردستگی یک گروه مجرمانه را یک کیفیت مشدده عام تلقی و مجازات سردسته را حداکثر مجازات شدیدترین جرمی اعلام کرده که اعضاء آن گروه در راستای اهداف همان گروه مرتکب می‌شوند. لایحه مورد بحث در تبصره ۳ ماده ۵، حالت سردستگی را یک کیفیت مشدده خاص هم محسوب نموده و آن را موجب دو درجه تشدید مجازات اعلام کرده است. بر این اساس، مجازات سردسته باند قاچاق اعضاء، چنانچه اقدامات گروه به قصد تجارت باشد، حبس و جزای نقدی درجه سه و در غیر این صورت حبس و جزای نقدی درجه چهار خواهد بود.

اما در عین حال، خارج از این لایحه، وضعیت کودک یا نوجوان بودن قربانی در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۹۹/۰۲/۲۳ و در قالب «جرم‌انگاری خاص»، در نظر گرفته شده است و مجازاتی شدید دارد. همان‌گونه که قبلاً به ماده ۱۳ این قانون اشاره شد، چنانچه قاچاق اعضاء نسبت به افراد زیر ۱۸ سال (اطفال و نوجوانان) ارتكاب یابد، مرتکب به «حبس تعزیری درجه سه» محکوم

می‌شود. اگر لایحه به همین شکل تصویب شود، میان بخشی از مجازات مقرر در آن با مجازات معین در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان ناهماهنگی پیش خواهد آمد، زیرا در بند «الف» ماده ۵ لایحه آمده است که چنانچه جرائم موضوع لایحه نسبت به «اطفال و نوجوانان، واقع شود، مجازات مرتکب یک درجه تشدید می‌شود (حسب مورد حبس و جزای نقدی درجه چهار یا پنج) و این مجازات از مجازات موضوع ماده ۱۳ قانون حمایت از کودکان و نوجوانان خفیف‌تر است. از این رو، باید در زمان بررسی و تصویب لایحه تدبیری در این باره اندیشیده و سیاست کیفری قانونگذار در مورد آن مشخص گردد؛ اما در حال، این دو متن از لایحه و قانون حمایت از اطفال و نوجوانان حاوی یک حکم کیفری خاص و مشدد بوده که برای اعمال آن باید شرایط آن نیز اثبات گردد. اینکه در صورت خرید یا فروش عضوی از اعضاء بدن انسان، بدون معلوم بودن هویت‌دهنده عضو، چگونه می‌توان تعلق عضو به یک فرد زیر ۱۸ سال را معلوم ساخت، امری تخصصی و اظهار نظر در مورد آن در حیطه صلاحیت پزشکی قانونی است؛ اما آنچه از لحاظ حقوقی می‌توان گفت این است که هرگاه کیفیت مشدده جرمی ناظر بر موضوع جرم باشد، علاوه بر علم مرتکب به موضوع (برای تحقق جرم)، علم مرتکب به وجود آن کیفیت در آن موضوع هم (برای تشدید مجازات) لازم است. پس در صورت اثبات تعلق عضو به فردی زیر ۱۸ سال، اثبات علم مرتکب به تعلق عضو مزبور به فردی زیر ۱۸ سال هم لازم است. در صورت عدم اثبات هر یک از این دو، مجازات مرتکب بر اساس حکم عام قانون جدید (لایحه مصوب) تعیین خواهد شد.

از نظر موقعیت مداخله‌کنندگان در رفتارهای مجرمانه مورد نظر، موضوع قابل تأمل به نظر می‌رسد. با توجه به اینکه قاچاق اعضاء بدن مستلزم برداشت عضو از بدن انسانی زنده یا مرده است، زنده ماندن دهنده عضو پس از برداشت یا سالم ماندن عضو برداشت‌شده تا زمان پیوند، مستلزم برخورداری از دانش و مهارت‌های پزشکی و این خود زمینه‌ساز ورود برخی از شاغلان بخش درمان به قلمرو این سوداگری سیاه است. مراجعه باندهای قاچاق اعضاء به این افراد و احتمال تسلیم شدن آنها در برابر تطمیع مالی این باندها می‌تواند سبب شکل‌گیری همکاری میان آنها و در نتیجه تسهیل ارتکاب قاچاق عضو باشد. هر جا هم که سهولت ارتکاب جرم بیشتر باشد، احتمال ارتکاب آن بیشتر می‌شود. در این شرایط، یکی از راه‌های کیفری پیشگیری از ارتکاب جرم، پرهزینه‌تر کردن آن در این موارد است تا کسی که راحت‌تر می‌تواند مرتکب جرم شود، هزینه بیشتری در صورت ارتکاب بپردازد؛ بنابراین، پیش‌بینی مجازات مشدد در لایحه برای پزشکان و پرستاران و سایر کادر درمان در صورت مداخله در ارتکاب قاچاق اعضاء مناسب به نظر می‌رسد. بدیهی است که وقتی در یک جرم عمدی، سخن از کیفیات مشدده می‌شود، وجود و اثبات علم هم لازم است و در نتیجه برای تشدید کیفر نامبردگان، باید اثبات شود که آنها می‌دانستند در فعالیتی مجرمانه به شکل مقرر در قانون مداخله می‌نمایند.

در تمام موارد فوق، اگر مرتکب دست به ارتکاب اعمالی هم زده باشد که حسب قانون، مستوجب قصاص یا دیه باشد، وی به مجازات آنها هم محکوم می‌شود. این است که تبصره ماده ۴ لایحه می‌افزاید: «حکم به قصاص یا پرداخت دیه در موارد مذکور در این ماده، تابع قانون مجازات اسلامی

مصوب ۱۳۹۲ است.» در چنین شرایطی، ما با حالت تعدد جرم مواجهیم که مطابق ماده ۱۳۵ قانون مجازات اسلامی بدین شرح در مورد آن عمل می‌شود: «در تعدد جرائم موجب حد و تعزیر و نیز جرائم موجب قصاص و تعزیر، مجازات‌ها جمع و ابتدای حد یا قصاص اجراء می‌شود، مگر اینکه حد یا قصاص، سالب حیات و تعزیر، حق الناس یا تعزیر معین شرعی باشد و موجب تأخیر اجرای حد نیز نشود که در این صورت ابتدای تعزیر اجرا می‌گردد.»

کیفیات مخففه مجازات، تابع حکم عام ماده ۳۷ قانون مجازات اسلامی (اصلاحی ۱۳۹۹) می‌باشد، اما در لایحه مورد بحث، یک عذر تخفیف‌دهنده خاص هم مبتنی بر همکاری متهم با مقامات عدالت کیفری یا بزه‌دیده، برای جرائم موضوع این لایحه پیش‌بینی شده است. مطابق ماده ۲۱ لایحه: «همکاری مؤثر متهم برای شناسایی شرکا یا معاونان، کشف جرم، تحصیل ادله یا کشف اموال و اشیای حاصله از جرم یا به کاررفته برای ارتکاب آن یا کاهش آثار زیان‌بار جرم، حسب مورد موجب دو یا سه درجه تخفیف خواهد بود.»

۴- مبارزه غیر کیفری با قاچاق اعضا

قاچاق اعضا، جرمی سازمان‌یافته با ابعاد و زمینه‌های پیچیده است که مقابله با آن صرفاً با توسل به جرم‌انگاری و مجازات، ممکن و کامل نیست. باین حال، در لایحه پیشنهادی صرفاً تلاش شده که خلأهای موجود در قوانین ایران در زمینه جرم‌گیری و تعیین مجازات‌ها رفع گردد و نسبت به سازماندهی مبارزه غیر کیفری برای مقابله با این پدیده غفلت شده است. این در حالی است که در اسناد بین‌المللی موجود در این حوزه، به مسئله مبارزه غیر کیفری و راهکارهای پیشگیری از این جرم نیز توجه شده است که نمونه بارز آن، کنوانسیون شورای اروپا بر ضد قاچاق اعضا بدن (۲۰۱۵) می‌باشد. در این کنوانسیون اقداماتی مبتنی بر راهبردهای پیشگیری غیر کیفری در سطح داخلی کشورهای عضو و همچنین همکاری‌های بین‌المللی آنان در نظر گرفته شده است. مطابق ماده ۲۱ کنوانسیون مذکور: «هر یک از کشورهای عضو باید انجام اقدامات قانونی یا سایر اقدامات لازم را در نظر داشته باشند تا از موارد زیر اطمینان حاصل کنند: الف) وجود یک سیستم شفاف داخلی برای پیوند اعضا بدن انسان؛ ب) دسترسی عادلانه به خدمات پیوند برای بیماران؛ پ) جمع‌آوری، تجزیه و تحلیل و تبادل کافی اطلاعات مربوط به جرائم تحت پوشش این کنوانسیون در همکاری بین همه مقامات مربوط ...» همچنین بر طبق همین ماده: «... با هدف پیشگیری و مقابله با قاچاق اعضا بدن انسان، هر یک از کشورهای عضو باید اقدامات ذیل را در صورت مناسب بودن انجام دهند: الف) تأمین اطلاعات یا تقویت آموزش برای متخصصان مراقبت‌های بهداشتی و مقامات مربوط در زمینه پیشگیری و مبارزه با قاچاق اعضا بدن انسان؛ ب) ترویج کمپین‌های آگاهی‌دهی خطاب به عموم مردم درباره غیرقانونی بودن و خطرات ناشی از قاچاق اعضا بدن انسان. علاوه بر این، هر یک از کشورهای عضو باید اقدامات قانونی یا سایر اقدامات لازم را انجام دهند تا از تبلیغ نیاز و یا در دسترس بودن اعضا بدن انسان، با هدف ارائه یا جستجوی منافع مالی یا مزایای قابل ملاحظه جلوگیری کنند.»

اقدامات مورد اشاره در کنوانسیون مبتنی بر آموزه‌های پیشگیری کنشی بوده و تلاش دارد با استفاده از ابزارهای غیر کیفری مانع ارتکاب جرم قاچاق اعضای بدن شود. در این راستا، چنان که ملاحظه می‌شود به راهبردهای پیشگیری وضعی توجه شده و توصیه شده است تا با جایگزین کردن یک شیوه قانونی متعارف و فراگیر، نیاز بیماران به پیوند اعضای بدون پاسخ نماند. این امر، در واقع به قانونمند کردن فرآیند عرضه و تقاضا منجر شده و دست سوداگران و دلالان را از این چرخه کوتاه می‌کند. در کنار توجه به راهبردهای وضعی، تکنیک‌های پیشگیری اجتماعی شامل مسئله آموزش نیروهای متخصص و آگاهی بخشی عمومی و فرهنگ‌سازی مناسب نیز از نظر تدوین کنندگان این کنوانسیون دور نمانده است. علاوه بر این در کنوانسیون مزبور، انجام اقداماتی در سطح بین‌المللی نیز در نظر گرفته شده است، به این صورت که کشورهای عضو باید تا حد امکان با یکدیگر همکاری‌های بین‌المللی دو یا چند جانبه لازم را انجام دهند تا از قاچاق اعضای بدن انسان جلوگیری به عمل آید.

نتیجه‌گیری

قاچاق اعضای بدن را باید انحراف از پیوند اعضای دانست، یعنی اقدامی تبهکارانه با اهداف سودجویانه در امر درمان. این سوداگری، موجب ایجاد نگرانی‌هایی در قوه قضاییه شده و این قوه نیز آن را با قوای مجریه و مقننه در میان گذاشته است. تبلور این نگرانی را در پیشنهاد لایحه «مبارزه با قاچاق انسان و اعضای بدن و مجازات عبور دهندگان غیرمجاز افراد از مرزهای کشور» از سوی قوه قضاییه به دولت و تصویب و تقدیم آن به مجلس می‌بینیم. در این مقاله، بخش مربوط به قاچاق اعضای در آن لایحه در مقاله حاضر مورد بررسی قرار گرفت.

قاچاق اعضای در این لایحه، نه محدود به «عضو» است و نه محدود به مفهوم مضیق «قاچاق»، بلکه از نظر موضوع، شامل انسان مرده، بافت و خون انسان هم می‌شود و از نظر رفتار، علاوه بر «خارج کردن»، «وارد کردن»، «عبور دادن» از یا به کشور، شامل «حمل» و «نگهداری» آنها هم می‌شود. با این حال، هر چند که این حمل یا نگهداری عضو به قصد «تجارت» جرم و مجازات آن شدیدتر از ارتکاب بدون قصد تجارت اعلام شده، اما نفس «خرید یا فروش» چنین عضوی مشمول حکم جزایی لایحه قرار نگرفته است، به طوری که خرید و فروش تلفنی عضو، بدون نگهداری یا جابه‌جا نمودن آن، جرم محسوب نمی‌شود!

با ملاحظه رفتارهای مورد نظر در لایحه مورد بحث می‌توان گفت که جرم‌انگاری و مجازات مرتکبان قاچاق اعضای در لایحه مورد بحث، بیش از اندازه با مرز و عبور از آن پیوند خورده و برداشت عضو از بدن انسانی دیگر بدون رعایت قوانین مربوط و یا سوداگری با آنها را مورد توجه قرار نداده است، زیرا حکم مقرر در لایحه به گونه‌ای پیش‌بینی شده که تنها شامل حمل و نگهداری عضو وارد یا خارج یا ترانزیت شده می‌گردد، اما شامل خرید و فروش اعضای بدن انسان در داخل کشور یا واسطه‌گری در این حوزه نمی‌شود.

از سوی دیگر، با وجود اینکه جرم موضوع بحث در غالب موارد کرامت انسانی را ملوکوک و قربانی را با خطرات جانی و بهداشتی مواجه می‌کند، اما با ملاحظه مجازات پیش‌بینی شده برای آن (حبس

و جزای نقدی درجه شش) متوجه می‌شویم که مجازات شدیدی برای آن در نظر گرفته نشده است. در مقابل، در این لایحه، سه کیفیت مشدده برای این جرم پیش‌بینی شده که می‌تواند کیفر عمل مرتکب را تا حبس و جزای نقدی درجه سه بالا ببرد: قصد تجارت؛ سردستگی؛ برخی ویژگی‌های مربوط به مرتکب؛ بزه‌دیده یا نحوه رفتار. با این همه، در لایحه توجهی به دخالت کادر درمان که حضور و مشارکت آنها غالباً سهم و نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتکاب این جرم دارد، نشده است؛ امری که می‌توانست و مناسب بود که به‌عنوان یک کیفیت مشدده در نظر گرفته شود.

سرانجام آنکه این لایحه همچون بسیاری دیگر از لوایح قانونی پیشنهادی به مجلس، برای مقابله با قاچاق اعضاء به مبارزه کیفری با این پدیده اکتفا نموده و فاقد پیش‌بینی ابزارهایی به‌منظور سازماندهی پیشگیری و مبارزه غیرکیفری با این جرم سازمان‌یافته و حمایت از قربانیان آن است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- بشیریه، تهمورث. «تحلیل قانون پیوند اعضاء بیماران مرگ مغزی و آیین نامه اجرایی آن». *مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی* ۶ (۱۳۹۱): ۹۶-۱۰۳.
- جعفری ندوشن، علی اکبر، حسن مختاری و آزاده تقی پور جاوی، «مبنای حقوقی اهداء اعضاء بیماران مرگ مغزی». *فصلنامه حقوق پزشکی* ۵۵ (۱۳۹۹): ۶۹-۸۷.
- خالقی، علی. *جستارهایی از حقوق جزای بین الملل*. تهران: شهر دانش، ۱۳۹۸.
- عینی، محسن و زهرا نظری. «قاچاق عضو در اسناد بین المللی و حقوق داخلی». *آموزه های حقوق کیفری* ۶ (۱۳۹۲): ۱۰۷-۱۲۶.
- گودرزی فرامرز و مهرزاد کیانی. *پزشکی قانونی برای دانشجویان رشته حقوق*، چاپ دهم. تهران: سمت، ۱۳۹۲.
- مشهدی، علی و احسان شکیب نژاد. «مبارزه با پیوند غیرقانونی عضو از چشم انداز نظام بین الملل حقوق بشر»، *فصلنامه حقوق پزشکی* ۵۲ (۱۳۹۹): ۲۷-۴۹.
- میرمحمد صادقی، حسین، مهدی صبوری پور و افضل خسروی. «چالش های کیفری برداشت عضو افراد زنده به منظور پیوند»، *فصلنامه حقوق پزشکی* ۴۸ (۱۳۹۸): ۷-۲۹.
- مرکز آموزشی و درمانی حضرت ولی عصر (عج)، «تاریخچه پیوند اعضاء»، دسترسی در ۱۳۹۸/۵/۳۱، <https://arakmu.ac.ir/valiasrhos/fa/page/2295/>
- خبرگزاری صدا و سیما، «گروه های تروریستی و قاچاق اعضای بدن انسان در حومه ادلب»، خبرگزاری صدا و سیما، دسترسی در ۹۹/۱۰/۱۷، <https://www.iribnews.ir/fa/news/2778961/>
- خبرگزاری دانشجویان ایران، «۳۰ هزار نفر در صف انتظار پیوند عضو»، دسترسی در ۹۹/۰۵/۳۰، <https://www.isna.ir/news/98022312379/>
- خبر آنلاین، «فضای مجازی؛ بستر جدید قاچاق اعضای بدن در ایران»، دسترسی در ۹۹/۱۰/۱۷، <https://www.khabaronline.ir/news/1223744/>
- رادیو فردا، «دستگیری یک باند قاچاق اعضای بدن انسان در ایران»، دسترسی در ۹۹/۰۹/۲۹، <https://www.radiofarda.com/a/f-۳smuggling-organs-iran.۲۶۵۱۷۱۹۴/html>
- باشگاه خبرنگاران جوان، ماجرایهای خوفناک درباره قاچاق اعضای بدن در بازار سیاه»، دسترسی در ۹۹/۰۶/۱۷، <https://www.yjc.ir/fa/news/6447457/>

ب) منابع انگلیسی

- Black, H. C., *Black's Law Dictionary*. Saint Paul: West Publishing Co., 1983
- Michael Bos "Trafficking in Human Organs", (accessed 2020/08/08), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU\(2015\)549055_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU(2015)549055_EN.pdf)
- Danovitch et al., "Organ Trafficking and Transplant Tourism: The Role of Global Professional Ethical Standards- The 2008 Declaration of Istanbul". *Transplantation* 95(11)(2013): 1-7.